

<https://doi.org/10.53656/his2025-5-6-gyp>

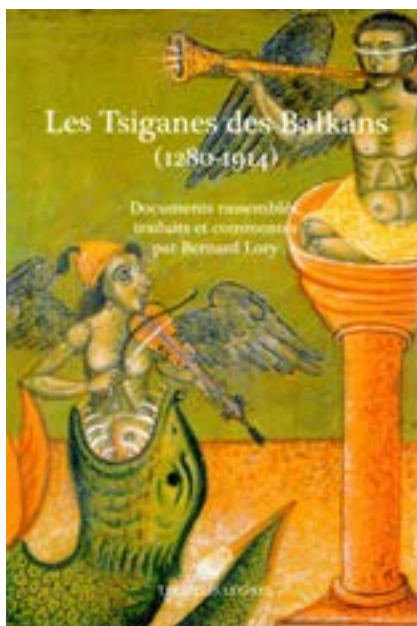
Reviews and Annotations
Рецензии и анотации

ПРИНОС КЪМ ИСТОРИЯТА НА БАЛКАНИТЕ. НАСЛАДА ЗА ЧИТАТЕЛЯ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО ЗА ИЗСЛЕДОВАТЕЛЯ

Проф. Йордан Пеев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бернар Лори (р. 1955) е френски балканист – историк и етнограф. Роден е в семейството на професор – историк и писател. Подобно на двамата си братя, впоследствие известни специалисти в арабистиката и по проблемите на Южна Африка, и той отправя поглед, но към по-близки страни. На 15 години предприема първото си „пътуване в търсене на знания“. Започва с България, която често става негов бивак през продължилите десетилетия посещения и престои в балканските страни. Запознава се с техните народи, към вече овладените основни европейски езици прибавя и балканските. Срещите с Николай Тодоров, Илчо Димитров, Елена Стателова, Мария Тодорова, Маргарита Карамихова и Иван Илчев, както и близките отношения с Института за балканистика задълбочават познанията му. Благодарение

на усвояния през юношеството български език успешно превежда няколко творби от Йордан Радичков. Завършва история в Сорбоната (Париж – IV) и славянска филология в Националния институт за източни култури и цивилизации – ИНАЛКО (Institut national des langues et civilisations orientales – INALCO). Негови учители са бележитите българисти Роже Бернар (1908 – 1997) и Жорж Кастелан (1920 – 2014), който е научен ръководител на докторската му дисертация *Съдбата на османското наследство в България: примерът с българските градове (1878 – 1900)*. Защитена е в ИНАЛКО (1982)

и отпечатана по-късно (Lory 1985). През 80-те години вече е познато име сред балканистите, връзките с техни изявени представители съдействат за научното му израстване, известност и авторитет. От 1989 до 2020 г. преподава свързани с балканската цивилизация дисциплини в ИНАЛКО, в Центъра за изследвания „Европа – Евразия“ (Centre de recherche Europees – Eurasie (CREE) към същия институт и в Центъра за славистични изследвания на Университета Париж – Сорбона (Centre d'études slaves de l'Université Paris – Sorbonne). Писменото му творчество се отличава с обхватност, задълбоченост и благосклонна обективност. Монографията *Балканска Европа* (1996) е преведена на много езици (Lory 1996). В научната и политическата литература нейното изразително заглавие вече стои редом с названието „Европейски Югоизток“ за страните от Полуострова след Втората световна война. Други значими негови творби са: *Балканска Европа от 1945 до наши дни* (на български: Лори 2005) *Балканите: от постосманския към посткомунистическия преход* (Lory 2005); *Най-балканският град: Битоля 1800 – 1918* (Lory 2011).

Разглежданата тук монография скоро привлича вниманието на историци и етнографи и на представянето ѝ в ИНАЛКО (октомври 2024 г.) присъства изявена академична публика. Книгата е обширно и задълбочено описание на живота на „балканските“ цигани през близо седем века. С нея Б. Лори поставя за обсъждане редица въпроси и задачи пред техните изследователи. Сред тях е оборването на едно разпространено виждане, че циганите са хора, „живеещи в една своеобразна колба извън времето“ (с. 7). Твърди се, че през вековете те са идентични само със себе си и сякаш не са се нагаждали към свързаните с развитието промени и не са взаимодействали с обществата, сред които живеят. Същевременно в посветените им трудове дълго време се отдава предпочитание на техните общности в западната част на континента. Затова направените обобщения и изводи неизбежно „изкривяват“ картината на цялостното им битие. Според Б. Лори нейното „изправяне“ е необходимо и възможно, като изследователският поглед се съсредоточи и към Балканите. Те са „център на тежестта на циганското население в Европа“ и пренасочването следва да отчита османо-турските и ислямски влияния, които са неразделна част от неговото битие (с. 135). Приведеният като мото на книгата израз на бележития френски индолог Жул Блок (1880 – 1953), че „общо казано, на Балканите те (циганите) нямат история – привилегия на щастливите народи“, подлежи на оборване (Bloch 1953). Да си припомним думите на Иван Вазов как „българският род“, който имайки история, „става народ“. Авторът посочва, че историческа циганология съществува, и отбелязва творчеството на нейни видни представители като Хайнрих Грелман, Пол Батаярд (1816 – 1894), Ангъс Фрейзър (1928 – 2001) и др. Смята за основен недостатък на техните трудове, че предават историята на циганите като едно цяло в европейски или планетарни измерения и така подценяват голямото разнообразие на общно-

стите им по места. Със своето изследване Б. Лори показва, че написването на тази история трябва да протича „парче по парче, както във времето, така и в пространството“ и така от тях може да се сглоби „големият пъзел“ (с. 622).

Основаната на това разбиране монография обхваща географски Гърция, Албания, България, Европейска Турция, Македония, Сърбия, Косово, Черна гора, Босна и Херцеговина и Хърватска. Съдържа преки и косвени сведения, грижливо подбрани и преведени от източници на византийски, гръцки, църковнославянски, османски турски, латински, немски, английски, сърбохърватски, български и македонски език. Представени са откъси от закони и постановления на Високата порта, от войскови и полицейски заповеди, от наредби и решения на местните управленски, данъчни и съдебни власти, от мюсюлмански и християнски религиозни издания, от демографски списъци и отчети, от проучвания на изтоковеди, балканисти и циганолози, от спомени и наблюдения на пътешественици и учени, от творби на писатели и общественици. Те отразяват обстановката на Балканите от края на XIII до началото на XX век и често съчетани или допълващи се едни с други, обобщено са изложени в 157 документа. Всеки от тях е озаглавен според основната разглеждана в него тема и съдържа подходящ избран откъс в размер от половин до няколко страници. Привеждайки го, Б. Лори посочва неговия произход, използвайки библиографски справки под линия, сравнява го с други извори по темата, тълкува го и оценява неговата стойност като свидетелство за живота на циганите и връзките им с тяхното обкръжение. Изложението убедително доказва, че през тези столетия циганските общности на Балканите променят своята религиозна принадлежност, стопански дейности, езикови практики, начин на живот и място в етнополитическата структура. Приложеният настойчив и подробен подход показва завидна ерудираност, която, съчетана с книжовна дарба, обуславя достойнствата на книгата.

Съдържанието следва историческия процес и започва с поглед към настаняването на групи от циганския етнос на континента. То е разкрито в **Първа част. 1280 – 1481. Свидетелства за циганското присъствие на Балканите XIII – XV в.** (с. 21 – 106). Обхваща 22 документа предимно от църковни източници. Налице е враждебна отчужденост към тези отдаващи се на магия хора, смятани за наследници на изчезнали еретични секти. Свързаните с тази отчужденост „светски“ преки и косвени наблюдения добавят като „доказателства“ различието в цвета на кожата, облеклото и бита, отблъскващото поведение на безсрамни измамници и нагли просяци. Тяхната преобладаваща „подвижност“ пречи за придобиване на трайни и достоверни познания. След обсъждания и спорове редица сведения се оказват неточни или погрешни. Пример са хрисовулите на крал Стефан Душан (1308 – 1355) и на цар Иван Шишман (1371 – 1393), с които двамата владетели предоставят земи и села с обслужващо население на известни манастири (док. 6 и 8). В „Душановата

грамота“ (1348 г.) наред с привлечените занаятчии, „шивачи“, „ковачи“ и др. са посочени *цънгарије* (фр. *c'ngarije*), също със сръбски имена: „главен майстор Райко, Бойко Златаревич, Васил Пресветичич, Сокол Сукиясович, Коста зет на Гониша, Гюрко брат на Диман“ (с. 48). Обнародвалите документа (Белград, 1862 г.) определят *цънгангарие* като „цигани“. В продължаващите и днес разисквания за техния етнос участват много учени и наблюдатели. Б. Лори посочва споделяното още от Константин Иречек мнение, че това са „майстори на колани“, но смята, че по-точно е да бъдат определени като „ботушари“. Обяснява, че оспорващите това определение проявяват „упоритост в грешката“ (израз в заглавието на документа), която произтича от разминаващите се пътища на изследване, прилагани от славяноведа и циганолози (с. 50). Сходно е положението с обнародваната през 1845 г. от Васил Априлов „Шишманова грамота“ от 1378 г. В нея е посочена местността Агупови колиби / Агоуповы клѣти (фр. *Agupovi kleti*), разположена в западните склонове на планината близо до Рилския манастир. Според Б. Лори, ако се предположи, че това е летен катун на цигани въглищари, трудно е да си представим, че са идвали всяка година, за да оставят името си на този топоним. Даваното на циганите название *Агупти* се среща в Родопите чак през XIX в.

Другите сведения произхождат от наблюденията на отпавилите се към Светите места европейски поклонници. В пътеписите те споменава, че срещат на Полуострова непознати общности с чудновато поведение, като за най-достовърното за тях съобщение може да се смята свързаното с гр. Дубровник от 1362 г. Според автора събраните откъслечни, бедни и бегли сведения за циганите, бидейки премелени, сканирани и подложени на дисекция, се топят пред очите. От този своеобразен „исторически прахоляк“ не може да се очертае задоволителна картина, която да позволи на изследователите достоверно да опишат живота на циганите тук през XIII – XV в. (с. 22). Заслужава внимание статията на гръцкия изследовател Георге Сулис (1927 – 1966) „Циганите във Византийската империя и Балканите в Късното средновековие“ (Soulis 1961). Обнародвана е през 1961 г. и оттогава са натрупани нови знания. Б. Лори призовава византинистите да доразвият в тази насока своите допълнителни „подчинени проучвания“ / *subaltern studies*.

Втора част. Голямата османска епоха 1481 – 1699 (с. 110 – 267). Съдържа 40 документа. Идването на циганите на Полуострова съвпада по време с османското завоюване и те скоро са включени в налаганите тук от мюсюлманската власт правила за съвместен живот. Авторът посочва, че именно в тях трябва да се търси причината за установеното на Балканите „относително по-хармонично съжителство, отколкото в останалата Европа“ (с. 23). Сред приведените документи първостепенно значение имат черпените от архивите, свързани с данъчни, административни и правни въпроси. Такъв е „Събиране на поголовния данък от циганите християни на Балканите през 1490 – 1491“

(док. 23), издаден при султан Баязид II (1481 – 1512). В него се съдържа и указанието приелите исляма да странят от съвместния живот с тях, което и до наши дни не е осъществено. Съставеният през управлението на Сюлейман Кануни (1520 – 1566) опис е разгледан в „Един изключителен документ: регистърът на балканските цигани през 1523 г.“ (док. 27). Наброява 347 стр. и е открит в турските архиви от македонския османист Александър Стояновски (1929 – 1989). Преведен е и обнародван на „слабо разпространения македонски език“, което за Б. Лори е „истинско проклятие“ за европейски учен, и този ценен труд остава почти незабелязан. Обхваща обширната област на юг от р. Дунав и на изток от р. Дрина без островите. Наред с указване на религиозната принадлежност на циганите срещаме сведения за тяхното имотно състояние, занимания и препитание. Посочени са 368 цигански „общини“/ джемаат – *дж.*, от които близо 2/3 включват от 6 до 50 семейства. Сред тях 229 *дж.* са изключително християнски, 55 – мюсюлмански, и 66 – смесени. А. Стояновски изчислява, че обхващат около 13 хил. семейства и 65 хил. души, сред които около 70% са християни и около 30% мюсюлмани. Всяка *дж.* носи името на старейшината, който отговаря за данъците и за изпълнението на налаганите от властите задължения, като в смесените *дж.* той невсякога е мюсюлманин. Събираният поголовен данък от правоверните цигани възлиза средно на 25 – 28 акчета, от християните – на 30 – 31 акчета, и от вдовиците – на 4 акчета. Посочването на религиозната принадлежност на циганските общности прибавя шрихи към последствията от началната вълна на ислямизация на Балканите. В бившата столица Одрин „*дж.* на Кебешир Махмуд“ наброява 80 мюсюлмански семейства; в хасковската кааза „*дж.* Дели Юнус“ – 592 мюсюлмански; в татарпазарджишката кааза „*дж.* на „лекаря Сивариса“ – 11 мюсюлмански и 8 християнски, в София „*дж.* на Караджа, син на Истоян“ – 18 мюсюлмански; в Шуменската кааза „*дж.* на Ражоз“ – 3 мюсюлмански и 134 християнски; в Берковица „*дж.* на Коле“ – 40 мюсюлмански и 36 християнски; в Смедеревската кааза „*дж.* на Раджа“ – 44 християнски; в Солун „*дж.* на Исак Бали“ – 125 мюсюлмански и 69 християнски, в гр. Елбасан „*дж.* на Риша“ – 5 мюсюлмански и 5 християнски, в Охридската кааза „*дж.* на Углеш Нонко“ – 10 мюсюлмански и 10 християнски, и т.н. Описът съдържа и сведения за техните занаяти. Значителна част са музиканти, но не и ковачи, чийто брой през последвалите столетия на Балканите рязко нараства. Също са копачи на кладенци, зидари на огнища, обушари, кожари, производители на чалми, мулетари, градинари, продавачи на овощия, зарзаватчий, касапи, сиренари, сладкари, слуги, вестоносци, вехтошари, но също и еничари, спахии, монаси, прависти, златари, лекари, хирурзи и т.н. Тяхното участие в многостепенни и разнообразни производствени процеси показва действено включване в обществена структура, много по-издигнато в сравнение с последвалите столетия. Това потвърждава и издаденият „Закон за циганите на

Сюлейман Великолепни (1530)“ (док. 28). Според Б. Лори в него ясно личи правното определение за циганите като „съставляващи една цялостна етносоциална категория, заслужаваща специфично законодателство“ (с. 163).

Трета част. Един чудноват XVIII век (с. 271 – 331). Съдържа 23 документа, в които проличават промените със забележимо влияние върху циганските общности. Карловицкият мирен договор (1699 г.) „изтласква“ Османската империя от Централна Европа и е последван от „свиване“ на нейните граници на Балканите. Настъпват значителни преобразования в законодателството. Финансовата реформа на султан Мустафа II (1695 – 1703) налага плащания от християните в Румелия и Анадола поголовен данък *джизие* и на циганите мюсюлмани. Сборът от техния принос в хазната нараства от 45 на 200 хил. гроша (монетна единица, заместваща акчето), което показва, че изпадналата в трудности държава предприема натиск и върху най-бедните прослойки. През втората половина на века се наблюдава засилен интерес на пътешественици и изследователи към областта, но от техните наблюдения не могат да се извлекат полезни сведения за живеещите в нея цигани. „Първият научен подход към циганите в Европейския Югоизток (1783 – 1787)“ (док. 85) посочва Хайнрих М. Грелман (1753 – 1804) като „основател на научната циганология“. Б. Лори нарича „Историческо есе за циганите“ (Grellmann 1787) „първият цокъл, върху който едно научно знание ще може да се изгради“ (с. 323 – 327). Австрийският учен възприема и разпространява теорията за техния индийски произход и ги определя като особен народ, а не като сбор от маргинали. Същевременно отделя малко място за тяхната общност, обитаваща Османската империя на Балканите. В „Отживелица от средновековен възглед (Паисий Хилендарски, 1762)“ (док. 73) е приведен посветеният на циганите откъс в „История славянобългарска“, написана в периода 1760 – 1762 г. Монахът ги посочва като един от седемте народа, потомци на Хамовия син Ханан, които са „най-проклетото между всички племена на земята“ (с. 292 – 293). За Б. Лори определението е отглас от циганофобската византийска религиозна книжнина без влияние сред българите. Съвместният им живот с циганите поражда за тях достатъчно клишета и стереотипи, без да има нужда от много питания за техния произход.

Според автора обхванатият в трета част период на XVIII столетие е „преходен“. Той не може да бъде отнесен към предшествалите столетия, нито присъединен към последвалата епоха. Тя е изложена и проучена в **Четвърта част. XIX век (1804 – 1914), „класически век“ в балканската история** (с. 335 – 619). Съдържа 70 документа, които са подбрана част от рязко нарасналите разнообразни по произход извори. Те отразяват вътрешното състояние на циганската общност и нейните отношения с властовото и общественото обкръжение в епохата на Танзимата в Османската империя и на държавностната еманципация и развитие на балканските народи. Проличава как приложението на иде-

ите за национално изграждане се сблъсква с проблема за мястото на циганите в обществената тъкан. Осветени са срещаните трудности при неговото разрешаване чрез доброволна интеграция, насилствена асимилация, разграничение на религиозна или етническа основа. От приведените документи може да се съди за последствията, които продължават да влияят върху положението на тази общност дори и в наши дни.

Значителна част от документите са „български“. Сред техните автори, наред с Паисий Хилендарски, Захари Стоянов (описва клането в Копривщица през 1876 г.), Йордан Йовков (разказва за драмата на Шибил) и неизбежния Минчо Кънчев, който плаши и покръства циганите, са десетки наши известни историци, социолози и етнографи. В обобщената оценка за достоверността, ценността и достойнствата на приведените от тях и от балканските им колеги документи Б. Лори отбелязва, че от XIX век на тях най-често се налага да следват политиката на средите, управляващи техните страни. Осъзнато или не, те разглеждат циганите през призмата на националната апологетика и използват тяхната „другост“, за да докажат превъзходството на своя народ и неговото „право дело“ през вековете. Пример са документи като „Настрана от османската армия (20-те години)“ (док. 98), от който личи, че те не са желани в изгражданата войска по нов образец. В „Миграциите на калдерарите на Балканите“ (док. 112) е разгледана голямата миграция на циганите калдерари на Балканите и нейните последствия. „Едно първо искане за самоличност (Прилеп, 1867)“ (док. 120) е свързан с дейността на Илия Наумчев от Прилеп по време на българските църковни борби. „Циганите в Дунавския вилает (1864 – 1877)“ (док. 123) съдържа приет от властите проект, насочен към тяхното усядане. „Началата на балканската циганология: Александрос Паспатис (1814 – 1891)“ (док. 124) е посветен на неговите разбирания и тяхното разпространение. „Циганите в Шкодра през 1879 г.“ (док. 138); „Циганите в Босна (1895)“ (док. 144); „Толкова малко цигани, почти сърби (Прищина, 1893)“ (док. 142); „Словенската периферия (1884)“ (док. 139); „Циганите в Гърция (80-те години)“ (док. 140) разглеждат положението на техните общности през определени периоди.

Заключенията (с. 621 – 624) се отнасят до циганологията въобще, до балканологията и балканската циганология.

Приложението *Циганите на Балканите: колко са?* съдържа множество важни и полезни за изследователите сведения. Черпени са от османските преброявания през 1831 и 1897 г., наред с данни от чужди източници и от преброяванията в Сърбия, България, Босна и Херцеговина.

Монографията потвърждава признанието на европейските колеги, че със своята преподавателска и изследователска дейност Б. Лори допринася за обновяването на академичния подход към Балканите, подпомагайки интердисциплинарния поглед върху самоличностите на обитаващите го народи. От

съсредоточаване върху политическата събитийност, историята на техните общества обръща все повече внимание на социологията и езикознанието, етнологията и географията.

REFERENCES

- BLOCH, J., 1953. *Les Tsiganes*. Paris: Presses universitaires de France.
- GRELLMANN, M. G., 1787 (2nd ed.). *Historisches Versuch über die Zigeuner*. Göttingen.
- LORY, B., 1985. *Le sort de l'héritage ottoman en Bulgarie : l'exemple des villes bulgares (1878 – 1900)*. Istanbul: Ed. ISIS.
- LORY, B., 1996. L'Europe balkanique de 1945 à nos jours. Paris: Éd. ELLIPSES. (Превод на български: ЛОРИ, Б., 2005. *Балканска Европа от 1945 до наши дни*. София: Colibri.
- LORY, B., 2005. *Les Balkans: de la transition post-ottomane à la transition post-communiste*. Istanbul: Ed. ISIS
- LORY, B., 2011. *La ville balkanissime: Bitola, 1800 – 1918*. Istanbul: Ed. ISIS.
- LORY, B., 2024. *Les Tsiganes des Balkans (1280 – 1914)*. Documents rassemblés, traduits et commentés par Bernard Lory. Paris: Société d'édition Les Belles Lettres.
- SOULIS, G. C., 1961. The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages. *Dumbarton Oaks Papers*, vol.15.

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE BALKANS. A DELIGHT FOR THE READER AND A CHALLENGE FOR THE RESEARCHER

Prof. Yordan Peev, DSc.
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
E-mail: yorpeev@yahoo.com